

بررسی الگوی شبستان زنانه در مساجد و مصلاهای معاصر ایران براساس نقش سیاسی-اجتماعی زن در انقلاب اسلامی

مهدی حمزه‌نژاد^۱، سولماز آقائی^{۲*}

چکیده

از آنجا که زنان نیمی از پیکره جامعه اسلامی را تشکیل می‌دهند، پرداختن به حضور آنان در عرصه‌های عبادی-سیاسی بسیار مهم است. اهمیت این موضوع با پیروزی انقلاب اسلامی و تأکیدات امام خمینی(ره) و آیت‌الله خامنه‌ای بیش از گذشته به چشم می‌آید. از بخش‌های مهم حضور عبادی-سیاسی زنان، مساجد و مصلاهای کشور است. بررسی‌های انجام‌گرفته نشان می‌دهد امروزه الگوی نوظهوری از شبستان‌های زنانه در مصلاها شکل گرفته است؛ الگویی که قدری با الگوهای اولیه مساجد و مصلاها متفاوت است. هدف از این پژوهش بررسی گونه‌شناسی مساجد و مصلاهای تاریخی و معاصر، سنجش میزان انطباق آن‌ها با ارزش‌های اسلامی و ارائه الگوی سازگارتر با مبانی نظری اسلامی و انقلابی است؛ تا بتوان راهکارهایی برای طراحی‌های آتی شبستان‌های زنانه ارائه کرد. روش تحقیق در ابتدا برای تنظیم مبانی نظری، استدلال منطقی، برای بررسی نمونه‌های تاریخی، تاریخ‌پژوهشی و برای استنتاج‌های نهایی، استدلال منطقی است. براساس نتایج به‌دست‌آمده، در مساجد اولیه فضای شبستان زنانه ساده بوده و در بیشتر موارد فقط با حائلی از شبستان اصلی جدا می‌شد. در سیر تاریخی، تفکیک فضایی بیشتر شده و این تفکیک به حاشیه‌ای شدن فضای زنانه و تجملی‌تر شدن فضای مردانه انجامید. امروزه، سه الگوی کلی در بخش زنانه مصلا قابل تشخیص است. از میان این الگوها، شبستان زنانه به صورت بالکنی لاشکل شیوع بیشتری دارد. پژوهش پیش رو، با بررسی مزایا و معایب الگوی رایج معاصر، درصدد ارائه راهکارهای معمارانه برای ارتقای کیفی آن است.

کلیدواژگان

اصول طراحی مصلا، انقلاب اسلامی، زن مسلمان انقلابی، شبستان زنانه مساجد، مصلا.

hamzenejad@iust.ac.ir

soolmaz.aghaie@yahoo.com

۱. دانشیار گروه معماری دانشگاه علم و صنعت

۲. کارشناس ارشد معماری اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۳/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۷/۱۵

مقدمه

پژوهش در مورد معماری مساجد به‌منزله محل عبادت مسلمانان- به صورت کلی- مورد توجه بسیاری از پژوهش‌گران قرار داشته و ایشان به نتایج پربراری نیز دست یافته‌اند. آنچه کمتر بدان پرداخته شده، بخش شبستان زنانه و محل حضور زنان در مساجد و مصلاهاست، زیرا از گذشته در خصوص حضور زنان در مساجد ابهاماتی وجود داشته که روشن‌شدن این مطالب می‌تواند در ایجاد راهکارهای عملی برای طراحی شبستان زنانه مساجد راهگشا باشد. در منابع تاریخی، گزارش‌هایی از حضور زنان در مساجد و مصلاها در صدر اسلام آمده است، ولی روایاتی نیز دال بر نهي حضور زنان وجود دارد. پرسشی که با مطالعه این روایات مطرح می‌شود، این است که آیا حضور زنان در مساجد و مصلاها در گذشته و به‌خصوص زمان رسول اکرم(ص) با نهي همراه بوده و سپس بانوان به‌تدریج وارد مسجد شدند یا بالعکس، زیرا این امر سبب ایجاد تغییرات فاحشی در جایگاه زنانه مساجد در دوره‌ها و کشورهای گوناگون شده است. برای دستیابی به هدف یادشده، می‌توان با مطالعه منابع تاریخی و نیز بررسی روایات و احکام ساخت مساجد و مصلاها از یک‌سو و تطبیق آن با نقشه‌ها و اسناد موجود در منابع تاریخی از سوی دیگر، تغییرات انجام‌گرفته در کالبد مساجد را پیگیری کرد و با استدلال منطقی از الگوهای به‌دست‌آمده، اصول مکان‌یابی و ساخت شبستان زنانه انواع مساجد و مصلاها را، برای استفاده در زمان حاضر، نتیجه گرفت.

پیشینه تحقیق

پیشینه قابل بررسی در تحقیق حاضر، که بتواند بر روند مطالعات تحقیق تأثیر داشته باشد، در دو حوزه کلی قابل بررسی است: نظریه‌های مرتبط با مساجد و مصلاها در منابع قرآنی و روایات معصومین(ع) و دیگری نقش و جایگاه عبادی- سیاسی زن انقلابی در مساجد. در ادبیات معماری، در زمینه ادبیات حوزه مساجد آثار بسیاری تألیف شده است که از رویکردهای مختلفی به موضوع مساجد و مصلاها پرداخته‌اند. اما تحقیق در خصوص ریخت‌شناسی شبستان زنانه مساجد و مصلاها مورد کم‌لطفی محققان این عرصه قرار گرفته است. بنابراین، تلاش محققان برای استخراج اصول طراحی شبستان زنانه از نیازهای مهم طراحی در عرصه امروزی است. این تحقیق می‌تواند گشایشی برای پژوهش‌های آتی در این زمینه باشد.

در خصوص مساجد، شاردن در سال‌های حضور در ایران به بررسی مساجد مهم اصفهان، مانند مسجد امام، پرداخته است. کریستین ولزباچر (۲۰۱۲) نیز در کتاب مساجد جدید در غرب/ معماری اسلامی/ اروپایی به معماری مساجد و دیگر بناهای اسلامی در اروپای قرن ۲۱ پرداخته است. محققان داخلی نیز آثار ارزشمندی به جای گذاشته‌اند. پیرنیا در کتب

ارزشمندی، با ارائه دستهبندی‌ها و بیان ویژگی‌های کالبدی-زیبایی‌شناسی، به بررسی مساجد در دوره‌های تاریخی مختلف در ایران و جهان پرداخته است. مجموعه گنج‌نامه از مجموعه‌های نفیس در گردآوری اطلاعات در خصوص مساجد ایران بوده که شامل پلان، نما و مقاطع و تصاویری از مساجد مهم کشور است [۳۷]. کتب مسجد در قرآن و مسجد در احادیث و روایات مجموعه‌ای غنی و بی‌بدیل در حوزه مسجد از نظر آیات و روایات است که به همت مرکز رسیدگی به مساجد با همکاری پژوهشگاه قرآن و حدیث به چاپ رسیده است [۳۳]. کتاب سیمای زن در کلام امام خمینی(ره)، مجموعه فرمایش‌های آن حضرت درباره زن در حوزه نقش و جایگاه زنان در انقلاب اسلامی است [۲۲]. همچنین، در مجموعه پنج‌جلدی نقش و رسالت زن، همه سخنرانی‌ها و پیام‌های رهبر معظم انقلاب درباره زنان، از آغاز پیروزی انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۹۲، حتی سخنانی که رسانه‌ای نشده است، بررسی شده است [۵]. در جلد چهارم این کتاب، با نام جایگاه و مسائل زنان در فرهنگ اسلام و تجدد، با ارائه موضوعی و عنوانی بیانات مقام معظم رهبری، می‌توان با ریشه‌یابی مسائل زنان، تفاوت نگاه غرب و نگاه اسلام را در موضوع زن بازنشاسی کرد و به جنبه‌های مختلف حضور زن در جامعه پرداخت [۱۵].

روش تحقیق

روش تحقیق در مطالعه حاضر از دو نوع کیفی و کمی است. در این پژوهش، ترکیبی از روش تحقیق تفسیری-تاریخی و استفاده از نمونه موردی به کار برده شده است. بنابراین، با استفاده از روش کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از منابع معتبر نوشتاری و اینترنتی، طیف گسترده‌ای از منابع و نمونه‌های موجود مرتبط با مصادها مطالعه شده و با بررسی مقایسه‌ای و تطبیقی، به شیوه استنتاج منطقی به تحلیل و بررسی مصادیق و نمونه‌های برگزیده پرداخته شده است. در این پژوهش، یافته‌های پژوهش‌گران حوزه هنر و معماری اسلامی با تأکید بر اصول و ارزش‌های منبعث از قرآن کریم و منابع سنت و روایات معصومین(ع) بررسی شده است.

مبانی نظری: مصلا

واژه مصلا در فرهنگ لغت فارسی به معنای «عیدگاه» ترجمه شده است؛ محلی برای برگزاری مراسم اعیاد اسلامی و خواندن نمازهای مربوطه، محلی باز و دلگشا و مفرح که در آن ساختمانی نیست و فقط بنایی که محل ایستادن امام و جهت قبله را نشان می‌دهد [۲۳]. بیشتر مصلاهای معاصر بر مبنای الگوی اصالت فضای بسته ساخته شده‌اند. این مصلاها عموماً فضاهای چندعملکردی باشکوهی هستند که در میانه شهر واقع شده‌اند و از بعد مکان‌یابی، مقیاس انسانی و بی‌پیرایگی با الگوهای نظری اسلامی سازگار نیستند. مصلاهای معاصر به‌واقع

برداشتی صوری از الگوی تاریخی مساجد جامع‌اند که عملکرد و مفهوم اولیهٔ مصلا به‌عنوان عیدگاه را از دست داده و فاقد محتوایی قابل قبول‌اند [۱۴].

ضرورت مشارکت زنان در حیات اجتماعی

انسان‌ها بنابر نیاز فطری خود مجبور به زندگی جمعی هستند. ضرورت برطرف کردن این نیاز به حدی است که برخی معتقدند انسان بدون زندگی جمعی قادر به ادامهٔ حیات نیست و بقای انسانی با زندگی جمعی او در آمیخته است [۲۹]. حال با این پرسش مواجهیم که آیا این عرصهٔ اجتماعی با همهٔ گستردگی در انحصار مردان است؟

قرآن کریم و سیرهٔ پیامبر(ص) و احادیث دینی به بیان جواز مشارکت اجتماعی، انگیزه‌های مشارکت و آداب مشارکت اجتماعی زنان در عرصه‌های اجتماعی می‌پردازد. با توجه به این اصول، چگونگی حضور اجتماعی زنان در فریضه‌های واجب، مانند نماز جماعت، و حضور در مساجد و مصلاها مورد سؤال واقع می‌شود. آیا حضور زنان در این مکان مقدس جایز است؟ و در صورت جواز حضور، چه شرایط و آدابی بر این حضور اجتماعی برقرار است؟ در این بخش، به فعالیت‌های عبادی زنان در تاریخ نگاهی می‌اندازیم و حضور اجتماعی زنان را در سه دورهٔ قبل از اسلام، در عهد پیامبر و در دوران انقلاب اسلامی بررسی می‌کنیم.

حضور زنان در معابد ابراهیمی قبل از اسلام

با توجه به قرآن و روایات معصومین، حضور زنان در مساجد و معابد (هم‌زمان با حضور مردان) در ادیان الهی گذشته امری مشروع بوده است و به‌ویژه با ظهور حضرت مریم(ع) در دین مسیحیت پررنگ‌تر شد و این امر در تقابل با انحراف یهود در حذف زنان از معابد بود. حضور حضرت مریم(ع) در بیت‌المقدس، که در قرآن نیز بدان اشاره شده است^۱، با توجه به اینکه در آن زمان زنان را به مسجد راه نمی‌دادند [۴۲]، و همچنین رسیدن دستور مبنی بر عبادت حضرت مریم همراه مردان^۲ و اشاره به خروج حضرت مریم هنگام وضع حمل از مسجد، که نشان‌دهندهٔ جواز حضور او در مسجد است. زیرا ابتدا باید وارد شده باشد تا سپس برای وضع حمل خارج شود^۳. از نمونه‌های مهم است.

از دیگر دلایل حضور زنان در اماکن مذهبی، آثار باستانی به‌جامانده در تاریخ است؛ هرچند ایجاد تغییراتی در گذر زمان در این اماکن بعید به نظر نمی‌رسد. از جمله این آثار

۱. آل عمران / مریم.

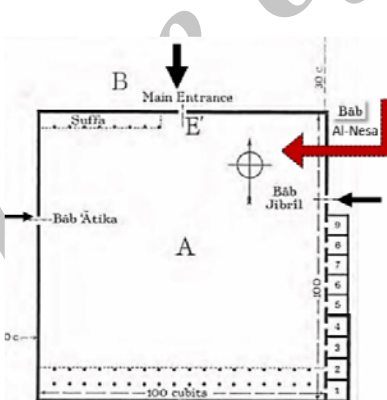
۲. يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ (آل عمران / ۴۳).

۳. مریم / ۲۲-۲۵ (و درود بر من روزی که زاده شدم و روزی که می‌میرم و روزی که زنده برانگیخته می‌شوم).

مسجد الاقصی است که در جداگانه‌ای ویژه بانوان دارد [۲۶]. همچنین، قرآن کریم مواردی را برمی‌شمارد که زنان در آن‌ها حضور اجتماعی داشته و با حضور خود نقش مهمی را ایفا کرده‌اند. این فعالیت‌ها عبارت است از: کسب و تلاش اقتصادی و مالکیت^۱، فعالیت اقتصادی-اجتماعی همراه با حیا^۲، داستان ملکه سبا و پادشاهی او^۳، تلاش خواهر موسی برای رهایی وی^۴ و داستان چوپانی دختران شعیب پیامبر^۵.

حضور اجتماعی زنان در مساجد در دوران پیامبر(ص)

مسجد در صدر اسلام، به منزله نخستین و بااهمیت‌ترین نهاد اجتماعی، وظایف و کارکردهای چندینی داشت و همه اقشار جامعه، از زن و مرد و پیر و جوان، در آن گرد هم می‌آمدند [۴۳]، ص ۴۳. حضور زنان در مساجد از زمان پیامبر مشهود بوده است. از دلایل مهم تأکید بر اهتمام پیامبر برای حضور زنان در مساجد، باب‌النساء است. باب‌النساء دری است در مسجداًلنبی در سمت شرق که بعد از باب جبرئیل قرار دارد [۲، ص ۱۶۷]. از عمر نقل شده است که رسول‌الله(ص) دری را برای زنان قرار دادند و فرمودند: هیچ‌یک از مردان از این در رفت‌وآمد نکند. همچنین، ابن‌حزم بیان فرموده است که پیامبر(ص) دری را ویژه زنان قرار داده بود و به دختران و زنان امر می‌کرد که از آن در خارج شوند [۴۲، ص ۱۸۱] (تصویر ۱).

تصویر ۱. محل باب‌النساء در پلان مسجدالنبی

۱. نساء / ۳۲.
۲. قصص / ۲۶-۲۳.
۳. نمل / ۴۴.
۴. طه / ۴۰.
۵. قصص / ۲۳.
۶. لا یلج من هذا الباب من الرجال احد.

از دیگر نمونه‌های بارز حضور زنان در نماز جماعت در صدر اسلام، حضور جناب خدیجه(س) است که نماز خود را پشت سر آن حضرت می‌خواند. از آن گسترده‌تر، حضور زنان در واقعه تغییر قبله بود. شیخ صدوق می‌نویسد: در جریان تغییر قبله، وقتی جبرئیل(ع) دست پیامبر(ص) را گرفت و روی آن حضرت را به جانب کعبه گردانید، آنان که پشت سر حضرت نماز می‌گزاردند، روی‌های خویش را به جانب کعبه گردانیدند؛ به گونه‌ای که مردان در جای زنان قرار گرفتند و زنان در جای مردان [۲۷، ص ۲۷۵]. علاوه بر روایت و شواهد تاریخی، فقهای عظام حضور بانوان را، همچون مردان، در مسجدالحرام و مراسم عبادی-سیاسی، همچون نماز جمعه و اعتکاف و حج، جایز شمرده‌اند [۴۰، ص ۵۴۶] (جدول ۱).

جدول ۱. نمونه‌هایی از حضور و همراهی زنان در رویدادهای اجتماعی زمان پیامبر(ص)

ردیف	حضور و همراهی زنان در رویدادهای اجتماعی زمان پیامبر(ص)	منابع
۱	بیعت زنان با پیامبر در مسجد	[۲۶، ص ۸۶]
۲	شرکت زنان در ساخت مسجدالنبی: که زن‌ها شب‌ها سنگ می‌آوردند.	-
۳	اعتکاف همه‌ساله پیامبر با همسران خود در مسجد و جواز اعتکاف زنان در مسجد	-
۴	نبود حایل بین زنان و مردان در مسجدالنبی	[۶، ص ۲۲]
۵	منع نکردن زنان از حضور در مسجد با وجود کمبود جا در مسجدالنبی(ص)	[همان، ص ۲۵]
۶	سرکشی پیامبر از زنان در مسجد	[۴۱، ص ۱۸۹]
۷	در مسجدالنبی زنان تا محراب پیامبر می‌آمدند و سؤال می‌کردند.	-
۸	کوتاه کردن نماز از سوی پیامبر و سؤال اصحاب در خصوص علت این امر و جواب پیامبر: «من صدای طفلی را در صف زنان شنیدم.»	[۵، ص ۲۱۱]
۹	تأکید پیامبر بر حضور شبانه زنان در مساجد «در شب که خوف بیشتر برای زنان است می‌فرماید: اجازه دهید، پس در روز اولی است که به مسجد بروند.»	إذا استأذن نساءکم باللیل الی المسجد فأذنوا لهن [۲، ص ۲۰۱]

حضور اجتماعی زنان در دوران انقلاب براساس تعریف زن مسلمان انقلابی

الگوی امام خمینی(ره) در حکومت به صدر اسلام، یعنی تشکیل حکومت از سوی پیامبر اکرم(ص)، و برخوردهای ایشان با اقشار مختلف معطوف است. امام خمینی(ره) به احیای کرامت و شخصیت زن در صدر اسلام و حضور اجتماعی وی اشاره می‌کنند که می‌تواند الگوی زن مسلمان این عصر نیز باشد.

روند اصلاحی اندیشه امام خمینی(ره) و تداوم آن به وسیله آیت‌الله خامنه‌ای (دام‌الله‌العالی) موجب شده که زمینه رشد زنان فراهم شود و در این میان حضور پرتعداد زنان در نمازهای

جماعت و مساجد و مصلاها از دستاوردهای مهم انقلاب اسلامی است؛ به گونه‌ای که طبق نظر بیشتر علما، نه تنها زنان از حضور در نمازهای جماعت در مصلاها و مساجد منع نشده‌اند، بلکه با حفظ شرایط و آدابی، بر حضور بیش از پیش زنان در این عرصه عبادی تأکید شده است. امام خمینی (ره) معتقد است: «امروز غیر از روزها و زمان‌های سابق است و بانوان می‌بایست، با حفظ عفت عمومی، وظایف اجتماعی سیاسی خود را انجام بدهند» [۲۰، ص ۱]. آیت‌الله خامنه‌ای در تبیینی واضح فرموده‌اند که تحصیل، فعالیت اجتماعی، همسری و مادری از حوزه‌های اصلی مسئولیت زنان است و فردی که از این امور زن را منع کند خائن است [۱۷]. بنابراین، چنانچه زنان بتوانند حجاب اسلامی و شئون زن مسلمان، عفاف و پاکدامنی را رعایت کنند، می‌توانند با حضور در مساجد از فضایل و آثار معنوی این مکان مقدس بهره‌برند و فضیلت نماز خواندن در مسجد برای آنان همچون مردان است. امام خمینی (ره) در این باره فرموده است: «اگر (زنان) بتوانند کاملاً خود را از نامحرم حفظ کنند، بهتر است در مسجد نماز بخوانند» [۲۱، ص ۱۸۹۳].

حضور بانوان در مساجد و مصلاها از منظر روایات

روایات وارده در خصوص حضور بانوان در مسجد، بر دو قسم قابل تقسیم است: برخی به جواز حضور زنان در مساجد قائل‌اند و برخی دیگر به افضلیت نماز بانوان در خانه. آنچه مسلم است در هیچ‌یک از این دو دیدگاه، زنان به صورت کامل از رفتن به مساجد منع نشده‌اند (جدول ۲).

جدول ۲. حضور زنان در مساجد از منظر مسلمانان: شیعه و سنی [۳۳]

مذهب	فتوا
حنفی	نماز جماعت را برای زنان واجب ندانسته، ولی جماعت آنان را به همراه مردان کافی دانسته است.
تسنن	در خصوص نماز عید، به پیرزنان اجازه خروج داده است.
شافعی	حضور زنان در جماعت را مکروه دانسته و فقط به پیرزنان، بدون زینت و بوی خوش، اجازه حضور در جماعت را داده است.
مالکی	نماز جماعت برای زنان مباح است.
حنبلی	نماز جماعت برای زنان مباح است، ولی نماز در خانه افضل‌تر است.
تشیع	افضلیت نماز برای بانوان در خانه است. استحباب نماز برای بانوان در مسجد وجود دارد.

قائلان به افضلیت نماز برای بانوان در خانه

علامه مجلسی روایتی در خصوص نماز زنان از پیامبر(ص) ذکر می‌فرمایند که حضرت فرموده‌اند: «به‌تنهایی و در خانه نماز خواندن زن، مثل نماز در جمع است؛ درحالی‌که ۲۵ درجه فضیلت دارد.» همچنین، رسول خدا(ص) به امام علی(ع) فرمود: «ای علی! بر زنان نماز جمعه و جماعت و اذان و اقامه واجب نیست»^۱ [۷، ص ۵۹]. همچنین، از امام صادق(ص) نقل کرده است که: «بهترین مساجد برای زنان شما خانه‌هاست.»^۲ با تأملی در این‌گونه روایات درمی‌یابیم که معمولاً تلاش شده به نحوی به مسئله حجاب زنان اهمیت داده شود و به همین دلیل هم به نماز در خانه فضیلت داده‌اند.

قائلان به جواز و استحباب نماز برای بانوان در مسجد

عده‌ای از فقهای عظام شیعه معتقدند که نه‌تنها حضور بانوان در مسجد مانند دیگر عرصه‌های اجتماعی (البته با رعایت شئون اسلامی) جایز است، بلکه امری نیکو و مستحب است [۳۶، ص ۸۱۷]. ادله قائلان به جواز و استحباب حضور زنان در مسجد عمومات و اطلاقات روایاتی است که بیانگر ترغیب و تشویق بر رفت‌وآمد به مساجد و بهره‌مندی از فضایل مسجد بر انسان، قطع نظر از جنسیت، است. این عده، که اکثریت علما را تشکیل می‌دهند، بر این مدعای خود به برخی از شواهد تاریخی نیز تمسک جسته‌اند.

در روایتی از پیامبر(ص) نقل شده که فرمودند: «کسی که به مسجد رفت‌وآمد می‌نماید، خداوند برای هر بار رفت‌وآمد وی مکانی را در بهشت به وی اختصاص می‌دهد» [۳۴، ص ۱۲۹]. آنچه در این احادیث درخور توجه است، این است که در آن همه مردم را خطاب قرار داده است؛ و نه فقط مردان را. تقریر و سکوت معصومان(ع) در عصر بعد از پیامبر(ص) در این خصوص نیز از وجوه حجیت چنین حضورهایی است؛ چنان‌که در زمان امام علی(ع) خانواده آن حضرت در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی حضور جدی داشتند. حضرت زهرا(س) بارها با خلیفه اول مواجه و او را محکوم کرد (جدول ۳).

۱. یا علی! لیس علی النساء جمعة ولا اذان ولا إقامة.

۲. خیر مساجد نساءکم البیوت.

جدول ۳. نظرهای فقهای اسلامی در خصوص حضور زنان در مساجد

نظریه فقهی در خصوص حضور زنان در مسجد	مستندات دینی	فقهای قدیم	فقهای معاصر
کراهت	بهترین مسجد زنان، خانه است؛ و نماز در خانه برتر از نماز او در ایوان است؛ و نماز او در ایوان برتر از نمازش در حیاط خانه‌اش است؛ و نماز او در حیاط خانه برتر از نمازش بر پشت بام خانه است (رسول اکرم(ص)). در خانه‌های خود قرار گیرید و مانند روزگار جاهلیت قدیم، زینت‌های خود را آشکار مکنید. ^۱ بهترین مسجد زنان کنج خانه آن‌هاست (رسول اکرم(ص)).	شیخ صدوق، علامه حلی	آیت‌الله بهجت، آیت‌الله فاضل لنکرانی
جواز	ای پیامبر! به زنان و دختران خود و به زنان و مؤمنان بگو که چادر خود را بر خود فروپوشند. این مناسب‌تر است، تا شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند. ^۲ کنیزان خدا را از رفتن به مساجد خدا منع نکنید ^۳ (امام علی(ع)).	شیخ مفید	امام خمینی(ره)، آیت‌الله خامنه‌ای، مکارم شیرازی

تأثیر حضور زنان در معماری مساجد و مصالها

جواز شرکت زنان در نماز جماعت از سوی علمای شیعه به تدریج باعث حضور زنان در مساجد شد و این امر در گذر زمان موجب شد تا بعدها در مساجد شیعیان جایگاه خاصی برای زنان در نظر گرفته شود و دست کم، بنا به فتوای علما، بخشی از مسجد به زنان اختصاص یابد. اسلام، که برای همه امور زندگی مسلمانان برنامه و الگوی راهی مشخص کرده است، برای حضور در مساجد و نحوه آمودشد به این مکان مقدس، به خصوص برای زنان، آدابی را ارائه می‌کند تا سبب اعتلای جامعه شود و بیش از آن، این قشر را از گزند آفات در امان دارد (جدول ۴).

۱. احزاب / ۳۳. [۱]

۲. یا ایها النبی قُلْ لَأَرْوِجَنَّکَ وَبَنَاتِکَ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِینَ بِدِینِ عَلَیْهِنَ مِینَ جَلَابِیْبِهِنَ ذَلِکَ اَدْنٰی اَنْ یَعْرِفَنَّ وَکَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحِیْمًا (احزاب / ۵۹).

۳. لا تَمْنَعُوا اِماءَ اللّٰهِ مَسَاجِدَ اللّٰهِ. [۱]

جدول ۴. شرایط حضور زنان در مساجد

اصول	روایت
پرهیز از رفت و آمد تنها به مسجد	زنان و دختران سعی کنند با دوستان، خواهران، برادران، پدر و مادر یا با شوهران خود به مسجد رفت و آمد کنند، زیرا حفظ ارزش و ثواب این گام‌ها در گرو حفظ شئون اسلامی و ارزش‌های متعالی است [ص ۹۲-۹۳].
رعایت پوشش اسلامی	قرآن کریم: ای رسول! به زنان مؤمنه بگو چشم‌ها را از نگاه ناروا بپوشند و اندامشان را از عمل زشت محفوظ دارند و زینت خود را جز آنچه قهراً ظاهر می‌شود بر بیگانه آشکار نسازند.
توقف نکردن در میانه راه مسجد	حضرت محمد(ص): هر جلوسی در مسجد لغو و بیهوده است؛ مگر اینکه برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا و کسب دانش. پیامبر(ص) نماز صبح را در تاریکی می‌خواند و زنان مؤمنان پس از نماز در همان تاریکی برمی‌گشتند... [ص ۴۰۸، ۵].
استفاده نکردن از بوی خوش و آرایش	قرآن کریم، سوره اعراف: ای فرزندان آدم! زینت خود را به هنگام رفتن به مسجد به همراه داشته باشید. حضرت محمد(ص): هنگامی که یکی از شما زنان قصد مسجد کرد، نباید از بوی خوش استفاده کند [ص ۳۴، ۱۶۲].
مختلط نشدن زن و مرد در مسجد	حضرت محمد(ص): خوب است این در را (اشاره به باب‌النساء در مسجد پیامبر) به بانوان اختصاص دهیم [ص ۱۲، ۱۵۶]. حضرت محمد(ص): شب‌هنگام که نماز تمام می‌شود، مردها بعد از زن‌ها خارج شوند.
پرهیز از سخنان بلند و بیهوده	ای همسران پیامبر! به گونه‌ای هوس‌انگیز سخن نگویند که بیمار دلان در شما طمع کنند و سخن شایسته بگویند. ^۱ امام علی (ع): در آخر زمان مردمی می‌آیند که در مساجد حضور پیدا می‌کنند و تشکیل جلسه می‌دهند، اما از دنیا و دوستی آن سخن می‌گویند. شما با چنین افرادی همنشینی نکنید، زیرا خداوند کاری به آن‌ها ندارد [ص ۱۱، ۴۹۳].

یکی از شرایط مهم برگزاری نماز جماعت، که در بافت کالبدی مساجد و مصلها تأثیر فیزیکی می‌گذارد، شرط تقدم مردان بر زنان و پیوستگی صفوف بین نمازگزاران است. در صورت حضور و شرکت زنان در نماز جماعت، اگر پشت سر مردان بایستند، احتیاجی به حائل و پرده نیست و زنان می‌توانند پشت سر مردان، بدون فاصله، نماز گزارند. ولی اگر در کنار مردان بایستند، سزاوار است که حائلی بین آن‌ها باشد تا کراهت کنار هم ایستادن مردان و زنان در نماز برطرف شود. در خصوص فضاهایی مانند بالکن اگر بالکن و شبستان در مجموع یک ساختمان و فضا محسوب شوند، اتصال صفوف نمازگزاران زن و مرد درست است [ص ۲۴۳، ۱۶].

نرمش و اعتدال فتوای اسلامی در خصوص جایگاه نمازگزاران سبب می‌شود معماری مساجد ما به چند الگوی خاص محدود نشود و بتوانند با آزادی بیشتر برای طراحی مساجد و مصلاها اقدام کنند؛ به گونه‌ای که هم شئون اسلامی حفظ شود و هم فضای معماری درخور و شایسته جامعه اسلامی- ایرانی طراحی شود.

ریخت‌شناسی الگوی شبستان زنانه در مساجد تاریخی ایران

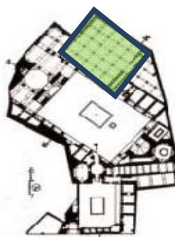
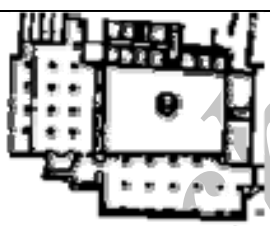
تردیدی نیست که اسلام چگونگی بنای مسجد را، همچون هر بنای دیگری، تا حدود زیادی تابع شرایط زمان- مکان و سلیقه‌ای افراد قرار داده است، زیرا هر زمان و مکان نوع خاصی از معماری را می‌طلبید [۴۰، ص ۲۴۱]. در این میان، هر دولت و دوره‌ای، بسته به میزان مشارکت و حضور زنان در اجتماع، به گونه‌ای خاص محل شبستان زنانه را طراحی می‌کرد.

بیشتر مساجد بزرگ و قدیمی اسلام بخش‌های شبستانی بزرگ و نامجزا داشته‌اند. البته این مسئله کلیت ندارد، زیرا در عصر نبوی، پیامبر اسلام از همان ابتدا بخشی را به بانوان اختصاص و دری را ویژه آنان قرار دادند [۴۱، ص ۱۹۰]. در دوره‌هایی که حضور زنان در آن پررنگ و مؤثر بوده، فضای شبستان زنانه با اهمیت بیشتر و نزدیک به فضای شبستان اصلی طراحی می‌شد [۳۰، ص ۳۰۹]. در دیگر زمان‌ها، بخش زنانه مسجد بیشتر در اشکوب و بالای کمرپوش [۸] یا در کدغرفه‌های چوبی^۱ جای داشته است.

در دوره‌هایی تداوم حضور زنان در مساجد، به خصوص در میان شیعیان، برای عزاداری امام حسین (ع) و ائمه معصومین، اختصاص بخش زنانه را می‌طلبید. این حضور به گونه‌های مختلف در طول تاریخ بیان شده، ولی چگونگی جداسازی بخش زنانه از مردانه به صورت روشن مشخص نشده است. از بقایای برجمانده از مساجد صدر اسلام چنین به دست می‌آید که بیشترین این جداسازی‌ها با وسایل ساده‌ای همچون پارچه و چوب انجام می‌گرفتند و کمتر از دیوار برای این امر استفاده می‌شد. در سال‌ها و دوره‌های بعد، به خصوص دوره صفوی در ایران، مساجدی با فضاهای خاص زنانه، مانند مسجد شیخ لطف‌الله، به وجود آمدند (جدول ۵).

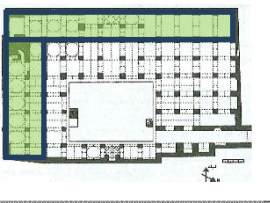
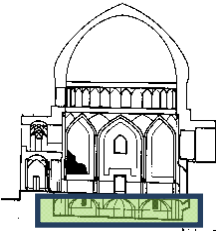
۱. جایگاه‌های کوچک که به وسیله در و پنجره‌های چوبی از صحن اصلی مسجد جدا شده‌اند. در بیشتر موارد از جنس چوب و بیشتر در مساجد مناطق شمالی ایران استفاده می‌شود.

جدول ۵. الگوشناسی شبستان زنانه در مساجد و مصلاهای تاریخی ایران

نقشه	نام مسجد	نحوه جدایی بخش زنانه و مردانه مسجد
	مسجد جامع کبیر اهرستان، یزد [۲۴]، ص ۲۲۱ مسجد روستای مرندیز گناباد، خراسان [۴۴]، ص ۱۷۸ مسجد علی اصفهان [۴۲]، ص ۱۹۸ مسجد حکیم اصفهان [۳۲، ص ۸۷] مسجد حاجی سمیع، رشت مسجد امامالدوله، رشت مسجد جامع، امشه	قرارگیری شبستان زنانه در مجاورت شبستان اصلی در همکف
مسجد جامع شاهرود، سمنان مسجد تمیجان گیلان [۲۸، ص ۲۱۴]		بالا تر ساخته شدن کف شبستان زنانه از کف مسجد اصلی
	مسجد میرزایی زنجان [۳۳، ص ۱۵۲؛ ۴۲]، ص ۱۹۹	جدایی شبستان زنانه و مردانه با پنجره‌های موسوم به ارسی
مسجد جامع داراب مسجد کاسه‌فروشان، رشت		جدایی شبستان زنانه و مردانه با احداث دیواری نازک، ستون‌ها و فیل‌پاها
مسجد جامع جور شهر، رشت [۲۸، ص ۱۳۴]		احداث غرفه‌های چوبی برای زنان

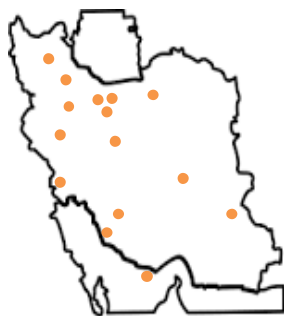
قرارگیری شبستان
زنانه و مردانه در
یک طبقه

ادامه جدول ۵. الگوشناسی شبستان زنانه در مساجد و مصلاهای تاریخی ایران

نقشه	نام مسجد	نحوه جدایی بخش زنانه و مردانه مسجد
	مسجد جامع نائین [۳]، ص ۱۶۹؛ ۳، ص ۱۶۶ مسجد اسماعیل بیگ‌بناب، آذربایجان شرقی [۴۴]، ص ۲۰۰ مسجد سرخ مهاباد، آذربایجان غربی [۴۴]، ص ۲۰۰	ایجاد بالکن در طبقه فوقانی
	مسجد شیخ لطف‌الله، اصفهان [۸]	قرارگیری شبستان زنانه و مردانه در دو طبقه مجزا شبستان زیرزمینی برای زنان

ریخت‌شناسی الگوی شبستان زنانه در مصلاهای معاصر

پژوهش حاضر، به منظور دست‌یافتن به الگویی همه‌شمول و مناسب، سعی دارد نمونه‌هایی از جغرافیای وسیع ایران را از همه نقاط و اقلیم‌ها برگزیند. شاید به این شکل بتوان به‌درستی به تحلیلی در خصوص رواج گونه‌های مختلف در ایران دست یافت (تصویر ۲).

تصویر ۲. پراکندگی مصلاهای بررسی‌شده در نقشه جغرافیایی ایران

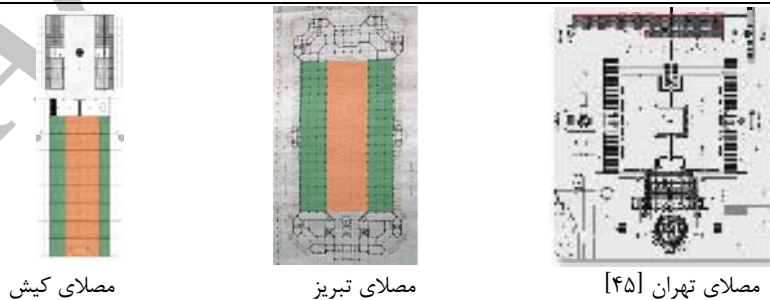
در اینجا، به بررسی الگوهای متداولی که در طراحی شبستان زنانه مساجد در ایران معاصر وجود دارد، پرداخته می‌شود. نقشه و مدارک فقط بخشی از مطالعات ضمنی است که برای گریز از زیاده‌گویی، مهم‌ترین آن‌ها ارائه می‌شود (جدول ۶).

جدول ۶. پلان مصلاهای ایران به تفکیک الگوهای ساخت

قرارگیری شبستان زنانه در بالکن لاشکل طبقه دوم
(متداول‌ترین حالت شبستان زنانه)

قرارگیری شبستان در طبقه همکف و بالکن طبقه اول
قرارگیری شبستان زنانه در مجاورت فضای شبستان اصلی فقط در همکف

ارائه راهکار معمارانه برای طراحی شبستان زنانه براساس نظریه‌های

همجواری

با بررسی الگوهای کالبدی بخش زنانه مساجد و مصلاهای معاصر، طبق قوانینی که برایان لوسون به‌عنوان همجواری‌ها و نقش‌های فضایی در کتاب *زبان فضا* (۱۳۹۱) مطرح کرده است، می‌توان به دلایل رواج این الگو، با توجه به جمیع شرایط کالبدی، فضایی رسید. به نظر لوسون، پنج نوع نقش فضایی بین اشخاص در فضاها قرار دارد. که عبارت‌اند از: رودررو، همنشینی، مشارکتی، گفت‌وگو و همزیستی.

در هریک از این حالات، افراد حاضر در فضا، با توجه به نوع فضا و چیدمان آن، در شرایطی خاص از هم قرار می‌گیرند و نسبت به فضا حالتی خاص خواهند داشت. با توجه به بررسی شرایط حضور بانوان در فضای شبستان مساجد و مصلاها و بررسی این حالت‌های کالبدی با این معیارهای فضایی، می‌توان درصدد بررسی فضایی این شبستان‌ها برآمد. از طرفی، در فصل همجواری، لوسون انواع همجواری معنادار را نام برده است. مثل: کاملاً کنار هم، کاملاً پشت، به نسبت مساوی کنار هم، هم‌طبقه و در طبقات مختلف. این‌ها پنج حالت معنادار است که برای همه الگوها وجود دارد و قابل بررسی است.

ادوارد تی هال، انسان‌شناس امریکایی، در کتاب *بعد پنهان* به بررسی رابطه انسان و فضا می‌پردازد. او این موضوع را زیر عنوان همجواری^۱ توضیح می‌دهد. هال موضوع همجواری را فضای شخصی، فضای عمومی و درک انسان از فضا معرفی می‌کند. پیش از هال، کسانی مانند ورف^۲ به ارتباط میان زبان و ادراک اشاره کرده‌اند و زبان را نه تنها ابزار ارتباط انسان‌ها، که طراح و بنیان ادراک انسان می‌دانند. آن‌ها معتقدند که زبان‌های گوناگون ادراک‌های متفاوتی را از مفاهیم برای متکلمانشان در پی خواهند داشت. هال این موضوع را درباره فضاهای حسی انسان نیز گسترش می‌دهد و با بیان مثال‌هایی از تفاوت در ادراک اندام‌های حسی یا شیوه چیدمان وسایل در فرهنگ‌های مختلف به بیان نظریات خود می‌پردازد (تصویر ۳).

1. proxemics
2. Benjamin Lee Whorf

تصویر ۳. بررسی فضاها براساس نظریه برایان لوسون

یافته‌ها

اصلی‌ترین یافته پژوهش حاضر، بازشناسی الگوهای رایج شبستان زنانه در مساجد و مصلاهای تاریخی و معاصر است. مطالعات نشان می‌دهد الگوی کالبدی بخش زنانه مساجد در طول تاریخ تقریباً یکسان بوده است و در طراحی مصلاهای جدید نیز، تغییرات کلی در الگوهای تاریخی انجام نگرفته است.

در اینجا، به بررسی مصلاهای موجود کشور، که با این سه الگوی کالبدی ساخته شده‌اند، می‌پردازیم. نسبت شبستان زنانه به شبستان اصلی، نحوه دسترسی به شبستان زنانه و همچنین میزان اشرافیت به خطیب از اصول مهم مورد توجه است که در این نمونه‌های موردی بدان‌ها می‌پردازیم (جدول ۷).

جدول ۷. بررسی الگوهای شبستان‌های زنانه در کشور

الگو	تأکید بر محور قبله از شبستان زنانه	تفکیک فضاهای حرکتی		نسبت شبستان زنانه به مردانه			الگوها و مصادیق بررسی شده
		تفکیک ورودی به شبستان	تفکیک مسیرهای دسترسی	کمتر از ۴۰٪	بیشتر از ۶۰٪		
					تا ۶۰٪	بیشتر از ۶۰٪	
	*	*	*	*	-	-	مصالی بوشهر
	*	*	-	*	-	-	مصالی همدان
	*	*	*	-	-	*	مصالی زنجان
	*	*	*	-	*	-	مصالی خرم‌آباد
	*	*	-	-	*	-	مصالی زاهدان
زیاد	*	*	*	-	*	-	مصالی رفسنجان
	*	*	-	-	*	-	مصالی خشت
	*	*	-	*	-	-	مصالی ساوجبلاغ
	-	*	-	-	*	-	مصالی خرمشهر
	*	*	*	-	-	*	مصالی دامغان
	-	*	-	*	-	-	مصالی اصفهان
	-	-	-	-	*	-	مصالی کیش
کم	-	-	-	-	*	-	مصالی تبریز
	-	*	-	*	-	-	مصالی تهران
کم	-	*	-	*	-	-	مصالی تهران
							قرارگیری شبستان زنانه در بالکن لاشکل طبقه دوم (متداول‌ترین حالت شبستان زنانه)
							قرارگیری شبستان زنانه در مجاورت فضای شبستان اصلی
							قرارگیری شبستان در طبقه اول و بالکن طبقه دوم

بحث

آنچه در تحقیق حاضر آمد، از یک طرف تفحصی بود در کلام الهی و روایات معصومین (ع) در خصوص جواز حضور زنان در مساجد و مصلاها و از طرفی، به جایگاه زنان و تأثیر کالبدی حضور آنان در معماری مساجد و مصلاها پرداخت. با توجه به مطالعات انجام شده، در هیچ دوره‌ای زنان به طور کامل از حضور در مساجد و مصلاها منع نشده‌اند. حضور زنان در دوره‌های مختلف، بنا به مقتضیات زمان، تغییر می‌کرد و در این میان هر دولت و دوره‌ای، بسته به میزان مشارکت و حضور زنان، به گونه‌ای خاص شبستان زنانه را طراحی می‌کرد. با ظهور انقلاب اسلامی و تأکید امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای بر نقش زنان در اجتماع، به خصوص در مساجد، و حضور بیش از پیش زنان در مساجد و مصلاها، سبب شد جایگاه زنانه این بناها به صورت شکل یافته‌تر و منسجم‌تری طراحی و اجرا شود.

مطالعات مساجد و مصلاهای تاریخی نشان داد در دوره‌های مختلف، سه الگوی رایج در طراحی شبستان زنانه مساجد تاریخی و معاصر رواج داشته است. هر یک از این الگوها با توجه به شرایط زمانی و مکانی خاصی استفاده می‌شد. این الگوها عبارت‌اند از:

۱. قرارگیری شبستان زنانه در کنار شبستان اصلی؛
 ۲. قرارگیری شبستان در طبقه همکف و بالکن طبقه اول؛
 ۳. قرارگیری شبستان زنانه در بالکن لاشکل طبقه دوم.
- در جدول ۸، به اختصار به بررسی مزایا و معایب هر یک از این الگوهای کالبدی می‌پردازیم و برای رفع نواقص و ارتقای کیفیت آن‌ها، راه‌حل‌های معمارانه‌ای ارائه می‌کنیم.

جدول ۸. الگوی قرارگیری شبستان زنانه و بررسی محاسن و معایب آن و ارائه راهکار معمارانه

الگوها	قرارگیری در بالکن لاشکل طبقه دوم	قرارگیری شبستان زنانه در مجاورت فضای شبستان اصلی و جداسازی به وسیله حایل موقت	قرارگیری شبستان در طبقه اول و بالکن طبقه دوم
	قابل استفاده در مساجدی با محدودیت وسعت زمین دیده‌نشده بانوان در مراسم و سخنرانی‌ها	ایجاد فضایی همسان و غیرحاشیه‌ای برای زنان یکسان بودن شبستان مردانه و زنانه از نظر کیفیت فضایی	امکان استفاده از هر دو طبقه به صورت هم‌زمان دسترسی سهل و آسان برای سالمندان
مزایا	اتصال مناسب صفوف نمازگزاران	دسترسی سهل و آسان برای سالمندان	تنوع در مساحت فضا برای استفاده در مراسم‌های مختلف
	تأکید بر محور قبله در شبستان تفکیک ورودی شبستان زنانه و مردانه	داشتن شبستانی بزرگ و مناسب برای انجام دادن همه مراسم‌ها مناسب برای فضاهایی بدون محدودیت زمین	مناسب فضاهای با مساحت متوسط

ادامه جدول ۸. الگوی قرارگیری شبستان زنانه و بررسی محاسن و معایب آن و ارائه راهکار معمارانه

الگوها	قرارگیری در بالکن U شکل طبقه دوم	قرارگیری شبستان زنانه در مجاورت فضای شبستان اصلی و جداسازی به وسیله حایل موقت	قرارگیری شبستان در طبقه اول و بالکن طبقه دوم
معایب	رفت و آمد مشکل برای افراد مسن و کودکان به دلیل وجود پله طراحی ضعیف دسترسی های ارتباطی عمودی	دیدنداشتن به شبستان اصلی	ناپیوستگی بین نمازگزاران زن
	تاریکی و نورگیری نامناسب شبستان زنانه	تداخل و عدم رعایت حریمیت برای ورود و خروج بانوان	یکسان نبودن کیفیت صوتی و دسترسی به دلیل تفکیک طبقات
پیشنهاد های طراحی و معمارانه	واضح نبودن صدای خطیب در بخش زنانه به دلیل فاصله زیاد	وجود دید از بیرون به فضای شبستان زنانه مسجد	تداخل ورود و خروج در هنگام تخلیه طبقه بالاتر
	صفوف نامنظم نماز به دلیل هندسه نامنظم فضا در بیشتر موارد	جداسازی با ابزار نامناسب و متحرک مانند پرده های پارچه ای	
شهرهای دارای این الگوی مصلا	تعبیه آسانسور و پله برقی برای دسترسی آسان، امکان نورگیری بهتر فضای زنانه با تعبیه نورگیر سقفی، تعبیه دیوارهای مشبک برای دید بصری زنان به خطیب، ایجاد سیستم های صوتی مناسب و طراحی اکوستیک مناسب فضا	طراحی مناسب شبستان برای دید مناسب به خطیب و سخنران توسط همه نمازگزاران، تقسیم فضایی متناسب نسبت به جمعیت زنان و مردان، طراحی فضای هشتی ورودی برای جلوگیری از تداخل در مسیر ورود، طراحی مناسب ورودی و پنجره ها برای ایجاد حریمیت بصری، طراحی حایل های بصری معمارانه برای تفکیک فضایی در جهت غنی کردن فضا	تعبیه آسانسور و پله برقی در صورت امکان، ایجاد نورگیری بهتر فضای زنانه با نورگیر سقفی، طراحی فضای هشتی ورودی برای جلوگیری از تداخل در مسیر ورود، طراحی مناسب ورودی و پنجره ها برای ایجاد حریمیت بصری
	اصفهان، زاهدان، بوشهر، ساوجبلاغ، دامغان، همدان، زنجان، خرمشهر، خشت، رفسنجان، خرم آباد	تبریز، کیش	تهران

با توجه به نتایج مطالعات، از میان سه الگوی مطرح در گذشته برای شبستان زنانه، در دوران معاصر شبستان زنانه ای که به صورت بالکن U شکل و در طبقه فوقانی قسمت مردانه قرار می گیرد، در موارد معاصر رایج است.

نقش فضایی در این الگوی رایج بین زنان و مردان نمازگزار، از نوع همزیستی است؛ به نحوی که کمترین برخوردها و تماس‌های فیزیکی و بصری بین آنها اتفاق بیفتد. از طرفی، با گسترش و بزرگ‌شدن قسمت شبستان مساجد در سال‌های اخیر، این بخش از یک فضای صرفاً الحاقی خارج شده و هویت کالبدی مستقل یافته است. این هویت کالبدی در ایجاد حس عزت نفس و عدم تبعیض بین زنان و مردان نمازگزار بسیار مهم تلقی می‌شود؛ امری که از صدر اسلام تاکنون در آموزه‌های اسلامی بدان تأکید می‌شود و با ظهور انقلاب اسلامی نیز مورد تأکید واقع شده است؛ به نحوی که حتی در برخی مراسم‌های مذهبی، مانند اعتکاف‌ها و مراسم ایام شب‌های قدر، به دلیل حضور پرشمار بانوان، بخش‌هایی از شبستان مردانه نیز به زنان اختصاص می‌یابد. اما به دلیل عدم وجود شرکت در نمازهای جمعه و نماز اعیاد برای بانوان، نمی‌توان فضایی بزرگ‌تر از وضع موجود به آنها اختصاص داد.

شبستان با الگوی L شکل این امکان را فراهم می‌کند تا زنان نیز مانند مردان تماس بصری و صوتی مناسب با خطیب و امام جماعت را داشته باشند و شبستان زنانه را از بودن در بخش الحاقی شبستان مردانه می‌رهاند و امکان حضور زنان در صفوف جلوتر را فراهم می‌کند.

در خصوص همجواری کالبدی، این نوع شبستان‌ها کاملاً در دو طبقه مختلف قرار دارند که با توجه به اصول اسلامی مربوط به حفظ حریم و حجاب، جلوگیری از اختلاط بین زن و مرد، شرط پیوستگی صفوف نمازگزاران و تقدم حضور مردان بر زنان، می‌تواند بیشترین جواب‌گویی کالبدی را برای کاربری حاضر فراهم کند [۳۱].

با استفاده از این الگو، علاوه بر فراهم کردن شرایط ذکرشده، از نظر فیزیکی نیز وسعت زیادی از فضای کالبدی، با فرض زمین با مساحت ثابت، به نسبت الگوهای دیگر، برای نمازگزاران زن فراهم می‌شود، زیرا در سال‌های اخیر، به خصوص با پیروزی انقلاب اسلامی و تأکیدات رهبری و علمای بزرگوار بر حضور عبادی-سیاسی زنان، نیاز به فضای کالبدی بزرگ و مناسب برای شبستان زنانه مساجد و مصلاها به روشنی قابل مشاهده است. این الگو ضمن ایجاد این گشایش فضایی، امکان ایجاد فضاهایی در زمین‌های کوچک را نیز فراهم می‌آورد.

نتیجه‌گیری

مساجد در طول تاریخ اسلام تحولات بسیاری را سپری کرده‌اند. در این میان، نگرش به طراحی و ساخت شبستان زنانه مساجد نیز با تغییر دوره‌ها و شرایط سیاسی-اجتماعی هر حکومتی تغییر کرده و به چگونگی حضور زنان در اجتماع متفاوت بوده است. با پیروزی انقلاب اسلامی، طراحی و ساخت اماکن مذهبی، به خصوص مساجد و مصلاها، از اولویت‌های برنامه‌های انقلاب اسلامی محسوب شد. از طرفی، رشد جمعیت و تحولات فکری مربوط به حضور اجتماعی زنان در جامعه، به تغییر الگوهای کالبدی شبستان زنانه در برخی از مصلاهای حاضر منجر شد.

امروزه- با تأکید بر حضور زن مسلمان انقلابی در جامعه- شبستان‌های زنانه از جهت وسعت و امکانات دسترسی و نورگیری و سایر عوامل کالبدی در حد قابل قبول و تقریباً برابر با شبستان اصلی مساجد و مصلاها طراحی شده‌اند.

در این میان، با توجه به نتیجه مطالعات مصلاهای شهرهای مختلف کشور، مشخص شد که از میان الگوهای موجود، طراحی مساجد و مصلاهایی با طرح بالکن لاشکل برای شبستان زنانه به الگویی برای بیشتر نقاط کشور تبدیل شده است. علل مهم انتخاب و گسترده‌گی استفاده از این الگوی کالبدی به شرح ذیل است:

- حفظ پیوستگی صفوف بین نمازگزاران طبق اصول فقهی؛
- تأمین موازین شرعی مربوط به تداخل نداشتن زن و مرد در مسیرهای دسترسی و ورود و خروج به مسجد؛
- محدودیت زمین مساجد و مصلاها برای احداث شبستان زنانه در طبقه همکف و در مجاورت شبستان مردانه با توجه به رشد سریع شهرها و افزایش تراکم شهری؛
- برقراری عدالت کالبدی در دسترسی و دید به خطیب و امام جماعت از سوی نمازگزاران؛
- طراحی فضای شبستانی به صورت مستقل و نه به صورت فضایی الحاقی و درجه دوم و حفظ شأن و مقام زنان؛
- حفظ حریم‌های بصری- صوتی در مسجد.

پیشنهادات و راهبردها

نبود بانک اطلاعاتی جامع در خصوص نقشه‌ها و مدارک مساجد و مصلاهای کشور از یک طرف و اشارات مختصر به بخش زنانه مساجد در اسناد و مدارک تاریخی مانند سفرنامه‌ها و کتب فقهی، جمع‌آوری مطالب را با مشکل مواجه می‌کرد.

پژوهش‌گران امیدوارند این بحث گشایشی در زمینه توجه بیشتر به طراحی بخش زنانه مساجد شود و مطالعات آتی نقایص این پژوهش را جبران کند. همچنین، با شناسایی نقاط ضعف مصادیق معاصر، راهکارهایی نوین برای رفع مشکلات فعلی و بهبود طرح‌های آتی در جهت تحقق مفاهیم و ارزش‌های والای اسلامی ارائه شود.

برای این منظور، می‌توان اقداماتی چند انجام داد؛ مانند:

- طراحی ورودی مناسب به بخش زنانه؛
- تعبیه آسانسور و پله‌برقی برای سهولت دسترسی بانوان؛
- طراحی داخلی مناسب برای بخش زنانه؛
- ایجاد امکانات جانبی مانند خدمات فرهنگی در بخش زنانه مسجد.

منابع

- [۱] قرآن کریم.
- [۲] ابن ماجه، محمد بن یزید (۱۳۷۷). *احادیث اهل تسنن، مشهد: والیعصر.*
- [۳] احمدی شلمانی، محمدحسین (۱۳۷۷). *معماری معاصر مساجد، تهران: فرهیختگان دانشگاه.*
- [۴] بانکی پورفرد، امیرحسین (۱۳۹۳). *نقش و رسالت زن، تهران: انقلاب اسلامی.*
- [۵] بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۳۸۷). *صحیح بخاری (عبدالعلی نور احراری)، ج ۷، تربت جام: شیخ الاسلام احمد جام.*
- [۶] بمانیان، محمدرضا؛ امینی، معصومه (۱۳۹۰). «بررسی شاخص‌های مؤثر در شکل‌گیری تعادل در معماری مسلمانان»، فصل‌نامه علمی پژوهشی *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ش ۵، ص ۱۷-۲۸.
- [۷] بیستونی، محمد (۱۳۹۰). *مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن (برگرفته از تفسیر طبرسی)*، مشهد: به‌نشر.
- [۸] پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۹). *سبک‌شناسی معماری ایرانی، تهران: سروش دانش.*
- [۹] تقدسی‌نیا، خسرو (۱۳۷۵). *مسجد در آیین قرآن و روایات*، قم: مؤسسه انتشاراتی ائمه(ع).
- [۱۰] تونه‌ای، مجتبی (۱۳۹۰). *فرهنگ‌نامه حج: فرهنگ جامع الفبایی تاریخ و جغرافیای مکه و مدینه*، قم: مشهور.
- [۱۱] حر عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴). *وسائل‌الشیعه*، ج ۲، قم: مؤسسه آل‌البیت علیه‌السلام.
- [۱۲] حسین زائی، محمدحنیف (۱۳۹۶). *ترجمه و شرح سنن ابوداود سجستانی، سراوان: نشر سروج.*
- [۱۳] حمزه‌نژاد، مهدی؛ رسولی، زهرا؛ یزدانفر، سید عباس (۱۳۹۴). «ویژگی‌های آرمانی معماری انقلاب اسلامی ایران»، فصل‌نامه *مطالعات انقلاب اسلامی*، شماره ۱۲، شماره ۴۱، ص ۱۳۱-۱۴۸.
- [۱۴] حمزه‌نژاد، مهدی؛ سعادت‌جو، پریا؛ رضانی، شهاب‌الدین (۱۳۹۴). «الگوشناسی مصل‌های معاصر ایران و آسیب‌شناسی مفهومی آن‌ها براساس راهبردهای فقه شیعه»، *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، دوره ۸، شماره ۱۵، ص ۶۵-۷۶.*
- [۱۵] خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۳). *جایگاه و مسائل زنان در فرهنگ اسلام و تجدد، تهران: انقلاب اسلامی.*
- [۱۶] _____ (۱۳۶۹). *اجوبه الاستفتائات*، قم: پیام عدالت.
- [۱۷] _____ (۱۳۹۲). *نقش و رسالت زن، عرصه‌های حضور اجتماعی زن، تهران: انقلاب اسلامی.*
- [۱۸] خسروی، روزبه (۱۳۷۸). «مسجد در گذشته و حال در نگاهی گذرا»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ج اول، ص ۱۴۹-۱۷۱.
- [۱۹] خلوصی راد، ذبیح‌الله (۱۳۷۸). «مسجد روستای مرن‌دیز گناباد در گذشته و حال»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، تهران: انتشارات دانشگاه هنر، ج اول، ص ۱۷۲-۱۷۹.
- [۲۰] خمینی، روح‌الله (۱۳۶۴). *صحیفه نور*، ج ۱۰، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- [۲۱] _____ (۱۳۶۶). *رساله توضیح‌المسائل*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- [۲۲] _____ (۱۳۷۴). *سیمای زن در کلام امام خمینی(ره)*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

- [۲۳] زمرشیدی، حسین (۱۳۸۸). مسجد در معماری ایران، تهران: زمان.
- [۲۴] سپهری اردکانی، علی (۱۳۷۸). «مسجد زردگ یا گنج گلین»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال و آینده، ج اول، تهران، انتشارات دانشگاه هنر، ص ۲۱۱-۲۲۲.
- [۲۵] شراب، محمدحسن (۱۳۸۳). *العالم الاثیره*، تهران: دید.
- [۲۶] صالحی، عبدالله (۱۳۸۶). *چهل داستان و چهل حدیث از حضرت محمد(ص)*، قم: مهدیار.
- [۲۷] صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۶). *من لا یحضره الفقیه*، ج اول، تهران: انتشارات نشر.
- [۲۸] عقابی، محمدمهدی (۱۳۷۸). *دایرةالمعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی (مساجد)*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلام.
- [۲۹] کوزر، لوئیس (۱۳۸۷). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*، تدوین چهارم، تهران: علمی.
- [۳۰] گوستاو لویون (۱۳۸۴). *توصیف بنای مساجد دنیای اسلام*، تهران: رسانش.
- [۳۱] لاسون، برایان (۱۳۹۱). *زبان فضا*، ترجمه علیرضا عینی‌فر و فولاد کریمیان، تهران: دانشگاه تهران.
- [۳۲] ماهرالنقش، محمود (۱۳۷۶). *معماری مسجد حکیم*، تهران: سروش.
- [۳۳] محمدی، مریم (۱۳۹۲). *معماری مساجد ایران در سده‌های نخست اسلامی*، تهران: امیرکبیر.
- [۳۴] مرتضی، هشام (۱۳۸۷). *اصول ساخت و ساز در اسلام*، ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- [۳۵] مسلم بن الحجاج القشیری (۱۳۹۰). *صحیح مسلم*، ترجمه خالد ایوبی نیا، جلد چهارم، ارومیه: انتشارات حسینی اصل.
- [۳۶] مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۱). *رسالة توضیح المسائل آیت‌الله مکارم شیرازی: پاسخ‌گویی به مسائل و مبانی فکری و زیربنایی در امور شرعی*، مشهد: ولیعصر.
- [۳۷] موسوی روضاتی، مریم‌دخت (۱۳۸۳). *گنج‌نامه*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی / روزنه.
- [۳۸] میراث فرهنگی آذربایجان غربی (۱۳۹۵). *مه‌باد*، ۱۲ خرداد.
- [۳۹] میراث فرهنگی استان گیلان (۱۳۹۵). *رشت*، ۱۲ تیر.
- [۴۰] نراقی، محمدمهدی (۱۴۱۵). *مستندالشیعه*، ج اول، قم: آل بیت.
- [۴۱] نوبهار، مرضیه (۱۳۸۰). *معماری مساجد*، تهران: دانشگاه هنر تهران.
- [۴۲] هاشمی شهیدی، ریحانه؛ جعفریان، رسول (۱۳۹۳). «سیر تحولات تاریخی حضور زنان در مساجد و اماکن اسلامی و تأثیر آن بر معماری مساجد»، فصل‌نامه علمی-پژوهشی *شیعه‌شناسی*، دوره ۱۱، ش ۴۵، ص ۱۷۷-۲۱۰.
- [۴۳] هلین براند، رابرت (۱۳۸۰). *معماری اسلامی*، ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: روزنه.
- [۴۴] هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*، اصفهان: سقفی.